

Protislovja instrumentalnega razumevanja demokracije

Politična kultura v postsocialističnih družbah: nekaj splošnih premislekov

Obstajajo številni razlogi za to, da razumemo nastajanje postsocialističnih družb kot kompleksen proces. Ta proces nikakor ni omejen le na politično demokratizacijo, pač pa obsega preobrazbo skoraj vseh vidikov življenja v družbi. Da bi ta proces razumeli, se moramo spopasti predvsem z zapleteno soodvisnostjo posameznih vidikov te preobrazbe. To dejstvo dobro ponazarja ugotovitev R. Dahrendorfa, da »formalni proces ustavnih reform traja najmanj šest mesecev; občutek, da se stvari premikajo naprej kot rezultat gospodarskih reform, se zelo verjetno ne bo utrdil prej kot v šestih letih; tretji pogoj demokratizacije je takšna preobrazba zakonodaje in gospodarstva, ki omogoča njuno uspešno delovanje tako v dobrih kot v slabih časih in kljubovanje tako notranjim kot zunanjim izzivom. Da se zgodi to, je potrebnih vsaj šestdeset let« (Dahrendorf, 1990: 93). Lahko se ne strinjamo z Dahrendorfovo določitvijo najpomembnejših področij družbene preobrazbe in z dolžino njihovega trajanja. Težko pa je ugovarjati njegovi ključni ugotovitvi, da je hitrost preobrazbe na posameznih družbenih področjih v temelju različna. Ta časovna neusklajenost sprememb ima daljnosežne posledice. Ne le da se premiki na enem področju ne morejo utrditi, dokler jim ne sledi preobrazba tudi na drugih področjih, pač pa lahko počasnost preobrazbe na enem področju tudi prepreči ali celo zaobrne procese sprememb na drugih področjih. Učinkovitost reform zakonodaje je lahko nična, če ob tem ne poteka tudi preobrazba gospodarskih in družbenih struktur v družbi. Izhajajoč iz tega dejstva sta ključni problem in vir negotovosti preobrazbe postsocialističnih družb povezana s časovno (ne)usklajenostjo, (ne)sinhroniziranostjo sprememb na različnih področjih družbenega življenja (glej Offe, 1991).

Videti je, da je to splošno analitično izhodišče vsaj implicitno sprejeto v večini analiz politične kulture v postsocialističnih družbah. Znotraj te perspektive se analiza politične kulture osredotoča predvsem na časovno (ne)usklajenost preobrazbe politične kulture in demokratizacije političnega sistema. Ta ideja je jasno izoblikovana v Lipsetovem prevrednotenju nujnih elementov demokracije. Lipset trdi, da je »uspeh demokracije v teh (tj. postsocialističnih) državah predvsem odvisen od zmožnosti prebivalstva, da se prilagodi svobodi, da se odpove svojim dosedanjim pogledom na vlogo države, in od njegove pripravljenosti, da sprejme ciklična nihanja tržnega sistema. Hkrati seveda tudi od uspešnega delovanja gospodarstva« (Lipset, 1994: 13). Lipset obenem poudarja, da je za ustvarjanje podlage za množično naklonjenost demokraciji potrebno dosti časa. Iz tega sledi, da se v postsocialističnih družbah ustvari precejšen »časovni zamik« med preobrazbo političnega sistema in vzpostavitvijo ustrezne politične kulture. Zaradi tega

* Dr. Ivan Bernik, izredni profesor na FDV v Ljubljani,
mag. Brina Malnar, asistentka na FDV,
dr. Niko Toš, redni profesor na FDV.

»zamika« je demokracija v postsocialističnih državah lahko zelo nestabilna. Tako je tudi zaradi političnih, in ne le zaradi znanstvenih razlogov zelo primerno analizirati to neskladje in njegove posledice za stabilnost nove politične ureditve.

Očitna prednost takega pristopa je v tem, da se znotraj njega zastavljajo jasna analitična vprašanja – vendar pa obenem predpostavlja, da že imamo odgovore na ključna vprašanja teorije politične kulture, tj. na »vprašanja o trajnosti (ali spremenljivosti) politične kulture in nujnosti tega, da obstaja skladnost med politično kulturo in strukturami političnega sistema« (Dalton, 1994: 470)¹. Znotraj te perspektive je politična kultura nekaj sorazmerno trajnega v primerjavi z drugimi vidiki družbenega življenja, obenem pa skladnost med politično kulturo in političnim sistemom velja za nujni pogoj stabilnosti politične ureditve. S tem je obseg analitičnih vprašanj, ki jih je mogoče oblikovati znotraj tega pristopa, precej omejen. V tej analizi bomo izhajali predvsem iz analitičnega potenciala, ki ga daje tak pristop, obenem pa se bomo zavedali dejstva, da so nekatere njegove predpostavke precej nasprotujoče.

Glede na to da so se v postsocialističnih družbah izoblikovale temeljne institucije demokratičnega sistema, je najzanimivejše vprašanje, ki se nam tu zastavlja, koliko politična kultura »ustreza« novi institucionalni ureditvi. Ali, povedano še jasneje, koliko se »postsocialistična« politična kultura približuje vzorcu, ki prevladuje v zahodnih demokracijah? Vendar pa je tu treba omeniti, da nekatere razprave o politični kulturi v zahodnih demokracijah kot tudi v postsocialističnih družbah kažejo, da to vprašanje lahko zavaja. Analize namreč pokažejo, da ne obstaja homogeni vzorec politične kulture niti znotraj posameznih zahodnih družb, kaj šele tak, ki bi bil skupen za vse (glej Kitschelet, 1993: 306). Ker v zahodnih družbah očitno obstajajo različne kulturne podlage, znotraj katerih lahko deluje demokratični politični sistem, preobrazbe politične kulture v postsocialističnih družbah ni mogoče razumeti kot preprostega napredovanja v smeri nekega splošno uveljavljenega zahodnega vzora.

Še eno dejstvo, ki kaže, da je »večsmerni« koncept preobrazbe politične kulture primernejši, so razprave o temeljnih značilnostih socialistične in postsocialistične politične kulture, ki zdaj potekajo. Čeprav so med posameznimi socialističnimi državami obstajale velike razlike, je povsod prevladoval tak vzorec politične kulture, za katerega so značilni paternalistično-avtoritaren odnos do oblasti, občutek nemoči in osredotočenost na zasebno življenje (glej Meyer, 1993: 3). Kot so pokazale mnoge študije (glej Bernik, 1993: 108–115), so se tudi v »najsrečnejših« obdobjih teh družb stališča do politične oblasti oblikovala predvsem na pragmatičnih temeljih. To pomeni, da je bil odnos do socialističnih režimov odvisen od tega, koliko jim je uspelo zagotoviti pričakovano raven gospodarske in socialne blaginje. Sklepali bi lahko, da je postopen zaton socialističnih režimov pripeljal tudi do upadanja paternalistično-avtoritarnih stališč. Tako bi morale nastati primerne razmere za oblikovanje vrednot in stališč, ki so v skladu z novim demokratičnim političnim sistemom. Tako sklepanje vsebuje tudi predpostavko, da je bil nastanek novih demokratičnih političnih ustanov mogoč zaradi hkratnega oblikovanja demokratične politične kulture oziroma da je šlo oblikovanje te kulture vsaj vzporedno z njim. Vendar pa se je tovrstno sklepanje izkazalo kot preveč poenostavljeno.

¹ Zdi se, da vprašanje, ali »koncept politične kulture dejansko daje dobro podlago za pojasnjevanje tega, kaj se dogaja v političnem procesu« (Street, 1993: 105), sodi med ključna vprašanja teorije politične kulture. Toda Streetova analiza kaže, da obstaja soglasje glede splošnega pozitivnega odgovora na ta vprašanja. Seveda pa so nesoglasja glede načinov vplivanja politične kulture na politične strukture.

no, kot je pokazala večina dosedanjih analiz, in je bilo kot tako zavrnjeno. Tako imamo na drugi strani trditve, da razpad starih političnih vrednot ne vodi nujno k nastanku novih, pač pa lahko privede v dolgotrajno odsotnost konsistentnega vzorca političnih vrednot in pričakovanj, tj. v stanje anomalije (glej Kolarska-Bobinska, 1990: 281–2; Ziemer, 1994: 493). Po drugi strani pa se je pokazalo, da lahko ta prazen prostor napolnijo politične vrednote in stališča, ki jih nikakor ne moremo imeti za demokratična (glej Vainshtein, 1994: 251–52).

Enega najbolj nasprotujočih argumentov v korist te zadnje trditve je predstavil P. Sztompka. Sztompka trdi, da je problem postsocialističnih družb njihova »civilizacijska nekompetenca« (Sztompka, 1993). Čeprav so socialistične družbe naredile nekaj demokratičnih premikov tako na gospodarskem kot na političnem področju, so v politični kulturi prevladali tradicionalni vzorci vrednot. Sztompka meni, da so tudi socialistični režimi kljub svoji revolucionarni retoriki v bistvu temeljili na teh kulturnih vzorcih. Z drugimi besedami, v postsocialističnih družbah je breme preteklosti najbolj prisotno prav v politični kulturi. Zaradi tega so po avtorjevem mnenju te družbe kulturno sorazmerno nekompetentne, v tem smislu slabo opremljene za spopadanje z novimi razvojnimi izzivi.

Sztompkove ugotovitve so močno podobne tistim, ki so nastale pred več kot dvajsetimi leti v razpravi o »egalitarnem sindromu« (Županov, 1970: 21–39) v Jugoslaviji. Bistvo teh razprav je bilo v tezi, ki jo je razvil J. Županov, da bi bil za prevladujočo kulturno matriko jugoslovanske družbe značilen poseben spoj egalitarnih in avtoritarnih vrednot in pričakovanj.² Čeprav je imela ta kulturna matrika korenine v tradiciji, je bila funkcionalno vpeta v socialistično družbo. Politični režim si je lahko pridobil množično podporo prav z izpolnjevanjem egalitarnih pričakovanj večine prebivalstva. Čeprav je bil spoj egalitarizma in avtoritarnosti funkcionalen z vidika stabilnosti političnega režima, pa je bil, kot je Županov posebej poudaril, zelo nefunkcionalen z vidika modernizacije jugoslovanske družbe.

Tovrstne razprave dokazujejo, da je preobrazba politične kulture lahko večsmerna, in obenem tudi, da se dogaja v kontekstu širokega »prostora«, ki ga določa obstoječa politična kultura. To so na eni strani predvsem vrednote in stališča, v katerih lahko prepoznamo avtoritarni paternalizem, in na drugi strani vrednote, kjer lahko prepoznamo različne oblike nastajajoče demokratične politične kulture. Večina ugotovitev iz teh razprav tudi kaže, da zaradi velike odpornosti politične kulture za spremembe v postsocialističnih družbah obstaja značilno neskladje med spremembo politične kulture in spremembami na drugih področjih.

Struktura tega imaginarnega prostora politične kulture postane še bolj zapletena, če upoštevamo razlike med posameznimi postsocialističnimi družbami. Avtorji, ki trdijo, da tradicija pomembno vpliva na obstoječo politično kulturo, pojasnjujejo poglobitve razlike med političnimi kulturami posameznih držav z različnimi kulturnimi ozadji. Po mnenju nekaterih je eden poglobitvenih posploševalcev teh razlik ta, ali določena družba temelji na katoliški ali pravoslavni religiozni tradiciji (glej Adam, 1989). V nasprotju s tem Evans in Whitefield menita, da politično dogajanje v postsocialističnih družbah na nacionalni ravni določajo predvsem tri spremenljivke – »gospodarska razvitost, stopnja etnične homogenosti in tradici-

² Gledano nazaj se zdi, da je ta razprava daleč najdragocenejši prispevek k študiji politične kulture v nekdanji jugoslovanski družbi. Obstajale so tudi druge teoretične in empirične študije politične kulture, a so bile skoraj vse omejene na vprašanje, v kolikšni meri je uradna »politična kultura samoupravnega socializma« zajela množice (glej Luksič, 1992: 16–20).

onalna vloga države« (Evans in Whitefield, 1953: 539). Družbe, za katere sta značilni višja stopnja gospodarske rasti, visoka stopnja etnične homogenosti in niso zapletene v proces vzpostavljanja nacionalne države, imajo večje možnosti doseči politično stabilnost kot druge. Ta nabor spremenljivk pa je mogoče dopolniti vsaj še z eno – hitrostjo politične preobrazbe. Pričakovati je, da imajo družbe, v katerih je bila politična preobrazba postopna, več možnosti ustvariti razmere za stabilno politično ureditev kot tiste, v katerih je bil politični prehod hiter oziroma je bil revolucionaren.

V naši analizi bo do zdaj predstavljeni nabor dejavnikov, ki vplivajo na stabilnost oziroma preobrazbo politične kulture, splošni okvir, znotraj katerega bomo postavili izhodiščno hipotezo. Ta zadeva spreminjanje politične kulture v Sloveniji in opredeljuje njeno vlogo pri utrjevanju novega političnega sistema. Preden pa se lotimo te naloge, je nujen kratek opis »slovenske poti« iz socializma.

Primer Slovenije: demokratizacija in oblikovanje samostojne države

Četudi sta bila procesa demokratizacije in vzpostavljanja samostojne države v Sloveniji prepletena, pa nista potekala povsem usklajeno. Prvi je bil mnogo bolj postopen in predvidljiv kot drugi. Tretji pomemben demokratični proces, preobrazba gospodarstva, je prav tako zaostajal za politično preobrazbo, vendar pa se je pospešil z odhodom Slovenije iz Jugoslavije. Za potek prehoda v Sloveniji očitno drži trditev, da je postsocialistična preobrazba kompleksni sklop med seboj povezanih, vendar ne nujno časovno usklajenih procesov.

Potek slovenske demokratizacije je bil vsaj v določenih točkah podoben madžarski »negotiated revolution« (pogajalski revoluciji) (glej Burst, 1990) in se je razlikoval od dogajanj na Češkoslovaškem in v Vzhodni Nemčiji, ki so bila bolj revolucionarna (glej Ash, 1990). Prvi koraki v smeri preobrazbe političnega sistema so bili narejeni s pojavom političnega oporečništva, ki se je ponovno pojavilo v začetku osemdesetih let po obdobju represije v sedemdesetih letih. Čeprav omejeno na sorazmerno majhne skupine intelektualcev (zlasti družboslovcev, filozofov in pisateljev), je imelo oporečništvo močan vpliv na politična razmišljanja. Vplivni sta bili zlasti dve ideji – da socialističnega sistema ni mogoče reformirati, pač pa ga je treba preobraziti po zgledu zahodnih demokracij, in da mora biti v procesu te preobrazbe Sloveniji znotraj jugoslovanske federacije dana večja avtonomija.³ Vpliv novih idej je bil še večji zaradi neodločne reakcije slovenske politične elite, ki se je srečevala s problemom vse večje izgube legitimnosti. Da bi ohranila podporo javnosti, je bila vladajoča elita prisiljena privzemati vse bolj strpna stališča do novih idej in njihovih zagovornikov. Tako je bilo proti koncu osemdesetih let doseženo temeljno soglasje o nadaljnjem poteku demokratizacije in povečevanju avtonomije Slovenije. To soglasje je bilo doseženo brez formalnih pogajanj med novimi političnimi akterji in staro politično elito. Obstoj takega

³ Čeprav so bile spodbuda za politično oporečništvo notranje okoliščine, so oporečniške ideje močno oblikovali tudi zunanji vplivi. Celo zahteve po večji slovenski samostojnosti v Jugoslaviji in pozneje po neodvisnosti so bile razumljene kot nujni korak pri vključevanju v procese nadnacionalnega povezovanja v Evropi. Poglavitni razlog za sklicevanje na tuje vzore je bil odsotnost pomembnejših predsocijalističnih demokratičnih tradicij in sorazmerna gospodarska in kulturna odprtost Jugoslavije nasproti zahodnim družbam. V poznejših fazah demokratizacije so obstajali poskusi nekaterih političnih strank, da bi poudarile svojo privrženost predsocijalistični demokratični politični tradiciji. Vendar pa so dolgo obdobje politične diskontinuitete in radikalne spremembe socialne strukture (pred drugo svetovno vojno je bila Slovenija pretežno kmetijska, danes pa je le še okoli 10% prebivalstva kmetijsko aktivnega) povzročile, da so bili ti poskusi neproduktivni.

soglasja je po eni strani omogočil prehod razpršenega oporečništva v legalno politično opozicijo in nato diferenciacijo te opozicije na različne politične stranke ter po drugi strani preobrazbo Zveze komunistov v eno od strank. Ta razvoj je dosegel svoj vrh z demokratičnimi volitvami spomladi leta 1990, kjer so se zamenjale politične vloge. Čeprav se je nekdanja Zveza komunistov na volitvah pokazala kot najmočnejša posamična stranka, je pristala v opoziciji, nekdanje opozicijske stranke pa so sestavljale vladajočo koalicijo.

Zahteva po redefiniciji položaja Slovenije znotraj jugoslovanske države je imela močan vpliv na potek demokratizacije v Sloveniji. Ker so tej zahtevi vse bolj nasprotovale druge jugoslovanske politične elite – predvsem srbske –, je olajšala vzpostavitev temeljnega soglasja med vsemi političnimi silami v Sloveniji glede poteka demokratizacije. Zunanji pritisk pa kljub vsemu ni preprečil postopne vzpostavitve sorazmerno raznolike politične scene. Ker so ideje o samostojnosti sprejeli vsi politični akterji, ta ni bila več pomembna politična tema in politični spori so se v začetku devetdesetih let vse bolj osredotočali na notranje probleme, predvsem na način poteka gospodarske preobrazbe. Politično diferenciacijo in oblikovanje »normalnega« spektra političnih strank je močno olajšala tudi etnična homogenost slovenske družbe.⁴ V Sloveniji zaradi te homogenosti ni prišlo do organiziranja političnih strank na etnični podlagi. Zaradi odsotnosti pogajalskih mehanizmov na zvezni ravni in naraščajočih napetosti med zagovorniki centralizacije in decentralizacije jugoslovanske države je v letu 1990 v Sloveniji prevladala osamosvojitvena opcija. Vendar pa se je kljub temu, da je bilo pred razglasitvijo neodvisnosti v letu 1991 storjenih nekaj pripravljalnih korakov, nova država spopadla tako s problemom utrjevanja notranje stabilnosti kot tudi problemom prilaganja novemu političnemu in gospodarskemu okolju.

Razglasitev neodvisnosti je tako pomenila prehod od »herojske« faze demokratizacije, za katero so bile značilne velike politične odločitve, kot npr. opustitev avtoritarne politične ureditve, razglasitev neodvisnosti in širok konsenz, k »prozaični« (glej Bernik, 1994: 123–130). Politični dogodki, zlasti konflikti na politični sceni, pa so pokazali, da prozaični problemi mnogokrat lahko povzročajo celo večje politične razkole kot tisti z zgodovinskim ozadjem.

Na podlagi tega hitrega opisa poteka demokratizacije v Sloveniji in na podlagi analitičnega okvira, predstavljenega v prvem delu, lahko predstavimo temeljne hipoteze naše analize politične kulture v Sloveniji. Prva hipoteza zadeva odnos med hitrostjo procesa demokratizacije in ustrojem politične kulture. Sklepamo lahko, da je postopni proces demokratizacije, ki je obenem temeljil na širokem soglasju, omogočil nastanek demokratične politične kulture, ki je kot taka primerna podlaga za delovanje demokratičnih političnih ustanov. Povedano na kratko, pričakujemo lahko upadanje avtoritarnih stališč in vzpon prodemokratičnih. Predpostavljamo tudi lahko, da v Sloveniji nimamo stanja razpada vrednot, obenem pa tudi ne stanja, kjer bi že bila izoblikovana zelo konsistentna politična kultura, ker preobrazba še zdaleč ni končana. Zaradi pomembne vloge nekdanje socialistične države pri redistribuciji blaginje lahko pričakujemo, da bo velik del prebivalstva še naprej podpiral močno vlogo države pri zagotavljanju družbene blaginje.

Druga hipoteza zadeva vlogo nacionalnih občutkov v procesu demokratizacije. Predpostavimo lahko, da je bila zaradi močne soodvisnosti med potekom demo-

⁴ Glede na popis iz leta 1991 se je 87,7% prebivalcev Slovenije opredelilo za Slovence. Drugi so bili večinoma imigranti iz nekdanje skupne zvezne države.

kratizacije in vzpostavljanjem lastne države vloga teh občutkov zelo pomembna. Vendar lahko obenem predpostavimo, da se ta vloga zmanjšuje s končanjem »herojske« faze demokratizacije. To pomeni, da bi morala biti za odnos do novega mednarodnega okolja značilna visoka raven odprtosti. Odnos do tega okolja bi se moral ostro razlikovati od odnosa do prejšnjega okolja, tj. jugoslovanske zvezne države. Za odnos do tega okolja je bila namreč značilna visoka raven etnocentrizma. Tako lahko predpostavimo, da je eden pomembnih vidikov spreminjanja politične kulture naraščanje stališč, ki pomenijo podporo vključevanju Slovenije v procese evropskega združevanja.

Končno lahko predpostavimo, da se zaradi sorazmerno počasnega poteka preobrazbe in visoke stopnje soglasja tako glede demokratizacije kot glede vzpostavljanja lastne države večina slovenskega prebivalstva ni le prilagodila novi politični ureditvi, pač pa jo je tudi sprejela kot legitimno. To pomeni, da mora biti podpora demokraciji na splošno brezpogojna in torej neodvisna od neposrednih gospodarskih in socialnih rezultatov demokratičnega sistema. Če bi se ta hipoteza izkazala kot pravilna, bi lahko trdili, da je nova politična ureditev že zelo trdna (glej Linz, 1990: 157–160) in da je Slovenija že vstopila – vsaj kar zadeva politično ureditev – v posttranzicijsko fazo.

Navedene hipoteze pomenijo le izhodišče in usmeritev za našo analizo, ki pa mora šele dati podlago za oceno njihove empirične pomembnosti. Vendar pa obenem ne moremo pričakovati zelo natančnih odgovorov na vprašanja, ki jih vsebujejo te hipoteze. Obstajata vsaj dva razloga, zaradi katerih bodo rezultati naše analize sorazmerno skromni. Prvi je povezan z dejstvom, da je preobrazba politične kulture dolgoročen proces, zato bi bilo na podlagi dosedanjih raziskav preuranjeno delati daljnosežne sklepe. Drugi razlog se nanaša na tip empiričnih podatkov o preobrazbi politične kulture v Sloveniji. V Sloveniji obstaja dolga tradicija mnenjskih raziskav, vendar pa se večina podatkov iz javnomnenjskih raziskav nanaša na »površinsko« ugotavljanje stališč, ki zadevajo družbene spremembe (glej Rose in Haerpfner, 1994:3).⁵ Ti podatki omogočajo uvid v spremembe stališč anketirancev do političnega sistema, niso pa takega tipa, da bi omogočali preverjanje kompleksnih hipotez, ki zadevajo preobrazbo politične kulture. Ker se gibljejo predvsem na ravni političnih stališč, ne dajejo dovolj informacije o vseh vidikih politične kulture, ki sestoji tudi iz vrednot in pričakovanj (glej Meyer, 1993: 3; Street, 1994: 107). Naši podatki torej ne povedo dovolj o tistih vidikih politične kulture, ki jih lahko pojmujejo kot »globlje« od stališč in bolj trajne. Kljub temu menimo, da bo ta analiza ponudila nekaj temeljnih informacij o stanju politične kulture v Sloveniji in nakazala vprašanja, na katera se bo treba posebej osredotočiti v nadaljnjih analizah.

Vrednotenje demokracije in trga

Prvo pomembno javnomnenjsko vprašanje z vidika naše analize je, kako anketiranci zaznavajo razlike med novo in staro ureditvijo. Podatki o zaznavi teh razlik nam lahko dajo nekaj informacij o tem, ali obstaja množična podpora novi demokratični ureditvi in na čem ta podpora temelji. Nedavne raziskave slovenskega

⁵ Letne mnenjske raziskave na reprezentativnem nacionalnem vzorcu – Slovensko javno mnenje – se izvajajo brez prekinitev od leta 1968 dalje v Centru za raziskovanje javnega mnenja in množične komunikacije pri Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. Naša analiza bo temeljila na podatkih iz teh raziskav.

javnega mnenja kažejo, da anketiranci ocenjujejo tako novi politični kot novi gospodarski sistem kot boljši od nekdanjega. V raziskavi SJM iz leta 1994 so anketiranci ocenjevali nekdanji socialistični gospodarski sistem in nastajajoči tržni gospodarski sistem na lestvici, ki sega od +100 do -100. Stari gospodarski sistem so ocenili s povprečno oceno 1, novega pa s 4.3. Najbolj kritični do nekdanjega gospodarskega sistema so bili anketiranci z najvišjo izobrazbo, medtem ko je pozitivno vrednotenje novega višje med mlajšimi anketiranci. Pri političnem sistemu so razlike v ocenah večje. V isti raziskavi je dobil stari politični sistem negativno povprečno oceno -14.8, medtem ko je novi dobil pozitivno povprečno oceno 9.8. Vredno je poudariti, da je bila ocena starega političnega sistema manj negativna (-8) in ocena novega demokratičnega sistema manj pozitivna (3.5) v raziskavi leta 1992. Tako negativna stališča do nekdanjega političnega sistema kot pozitivna stališča do novega pa so v pozitivni povezavi s stopnjo izobrazbe anketirancev.

Opažene razlike v oceni stare in nove politične ureditve so manjše, kot bi lahko pričakovali na podlagi naše predhodne trditve, da je bila preobrazba v Sloveniji nujna zaradi upadajoče legitimnosti starega sistema in zaradi obstoja širokega nacionalnega soglasja glede nujnosti radikalnih političnih sprememb. Te ugotovitve o sorazmerno majhni razliki v oceni obeh sistemov dopolnjujejo podatki, dobljeni z rednimi letnimi raziskavami SJM v zadnjih desetih letih. Čeprav je v tem obdobju prišlo do prehoda v nov politični in gospodarski sistem, podatki ne pokažejo jasnega preloma pri ocenjevanju uspešnosti gospodarskega in političnega sistema. Ankete kažejo, da je vse od leta 1984 dalje več kot 60% anketirancev menilo, da se je gospodarski položaj poslabšal v primerjavi s stanjem pred petimi leti. Ta delež je ostal skoraj nespremenjen tudi po prvih treh demokratičnih volitvah in začetem procesu gospodarske preobrazbe.

Enako je v primeru političnega sistema. V letu 1984 je 24% anketirancev menilo, da so procesi odločanja manj demokratični kot pet let prej. Ta delež je rahlo naraščal v naslednjih letih, v letu 1990 pa je upadel na 18.6%. Toda v naslednjih letih je znova zrasel in dosegel 25.9% v letu 1993. Delež tistih, ki so menili, da je spoštovanje zakonov manjše kot prej, je dosegel vrh leta 1988 (37.2%), v naslednjih letih upadel in v letu 1993 znova zrasel na 33.6%. V tem kontekstu je vredno poudariti tudi, da je po prvih demokratičnih volitvah v letu 1990 delež tistih, ki so menili, da navaden državljan nima dovolj možnosti vplivati na pomembne odločitve, ostal na ravni, značilni za osemdeseta leta (okrog 60%).⁶

Kljub temu da je stabilnost porazdelitev odgovorov, ki zadevajo oceno (ne)uspešnosti delovanja političnega in gospodarskega sistema in odsotnost jasnega preloma, vsaj delno mogoče pripisati povečanim pričakovanjem anketirancev, se zdi, da so zaznane razlike med starim in novim sistemom še vedno presenetljivo majhne. Videti je, da zaradi postopnosti in nekonfliktnosti prehoda v demokratični politični sistem in tržno gospodarstvo večina prebivalstva ni zaznala tako velike razlike med staro in novo ureditvijo, da bi slednjo ocenila kot enoznačno boljšo. To ugotovitev pa je delno mogoče omejiti s podatki, ki zadevajo anketirančev

⁶ V vsaki raziskavi od leta 1968 do leta 1989 so bili anketiranci povprašani, ali je politika Zveze komunistov skladna z interesi večine slovenskega prebivalstva. Le pri zadnjem merjenju (1989) je bil delež tistih, ki so menili, da je v celoti ali deloma skladna, malo pod 50%, medtem ko je bil pri vseh predhodnih merjenjih nad to mejo. Še več, v prvi polovici osemdesetih let je okrog 75% anketiranih izrazilo mnenje, da Zveza komunistov precej dobro uresničuje interese ljudi. Če odgovore na to vprašanje vzamemo kot nekakšno merilo legitimnosti politične oblasti, bi lahko trdili, da je ta uživala sorazmerno stabilno in visoko politično podporo tudi v začetnem obdobju demokratizacije. To kaže na sposobnost slovenske politične elite, da se je prilagodila spremenjeni situaciji in je na zvezni ravni zagovarjala stališča, ki jih je večina sprejemala kot taka in pomenijo uresničevanje legitimnih slovenskih nacionalnih interesov.

oceno uspešnosti novega gospodarskega in političnega sistema v bližnji prihodnosti, tj. v naslednjih petih letih. V primerjavi z oceno njune sedanje uspešnosti je ocena njihovih potencialov nedvomno mnogo bolj pozitivna. V raziskavi SJM iz leta 1994 sta tako politični kot gospodarski sistem dobila povprečno oceno 29.9.⁷ Najbolj optimistični so bili najbolj izobraženi vprašanci.

Ti podatki nedvomno kažejo, da je razlika v oceni nekdanjega in sedanjega sistema manjša kot razlika v oceni sedanjega stanja novega sistema in njegovega stanja v prihodnosti. Z drugimi besedami, v demokratični politični sistem in tržno gospodarstvo je, sodeč po odgovorih anketirancev, vredno verjeti predvsem zaradi njihovih potencialov in ne toliko zaradi njune sedanje uspešnosti. Če sprejmemo tezo Rosea in Haerpfnerja, da »lahko govorimo o podpori tržni ekonomiji (ali demokratičnemu sistemu), vse dokler je ocena prihodnosti na višji ravni kot ocena preteklosti (Rose in Haerpfner, 1994: 16), potem navedene podatke lahko razumemo kot kazalec nedvomne podpore anketirancev tako novi politični kot gospodarski ureditvi. Preden pa dokončno sprejmemo tak sklep, je treba nekaj vedeti o tem, na čem temeljijo pozitivna pričakovanja anketirancev, ki zadevajo novo ureditev.

Na čem temelji podpora demokraciji?

Po optimistični oceni prihodnosti demokratičnega sistema v Sloveniji lahko sklepamo, da imajo anketiranci sorazmerno jasno predstavo o demokraciji in njenih prednostih. Podatki iz raziskave SJM iz leta 1991 pa te predpostavke ne potrjujejo v celoti. V tej raziskavi vidimo, da do 40% anketirancev iz nižjih izobrazbenih kategorij ne more dati nobenega odgovora na vprašanja, ali in kako močno so npr. politične svoboščine, socialna enakost, enakost pred zakonom, zmanjševanje nezaposlenosti, gospodarska uspešnost, večstrankarski sistem povezani z demokratično politično ureditvijo. Na ravni celotnega vzorca je sicer več kot 50% vseh anketirancev menilo, da so zgoraj naštet stvari močno ali vsaj pomembno povezane z demokracijo oziroma so njen pogoj. Velika večina anketiranih (76.1%) je tako videla politične svoboščine kot nujni element demokratičnega sistema. Političnim svoboščinam po pomenu sledijo večstrankarski sistem, nato enakost pred zakonom, gospodarska uspešnost in zmanjševanje nezaposlenosti (61.2 in 60.2%). Le 52% anketirancev pa vidi socialno enakost kot nujni pogoj za demokracijo.

Ugotovimo lahko, da večinska predstava demokracije vsebuje predvsem njeno pragmatično razumevanje. To pomeni, da večina anketirancev na demokracijo gleda predvsem kot na učinkovito sredstvo za zagotavljanje gospodarske in socialne blaginje državljanov. Tako razumevanje demokracije je mogoče prepoznati v prej omenjenih visokih pričakovanjih, ki zadevajo prihodnjo uspešnost novega gospodarskega in političnega sistema. Zdi se, da ta pričakovanja temeljijo na predpostavki, da je samo vprašanje časa, kdaj bo demokracija pokazala svoje praktične prednosti. Takšno instrumentalno razumevanje demokracije vpliva tudi na njeno vrednotenje – v tej perspektivi je v demokracijo vredno verjeti, ker obljublja izboljšanje gospodarske in socialne blaginje. Z drugimi besedami, instru-

⁷ V barometru novih demokracij, primerjalni raziskavi, izvedeni v letih 1991 in 1992, so bili slovenski anketiranci med tistimi, ki so najvišje vrednotili gospodarske in politične možnosti svoje države v naslednjih petih letih (glej Rose in Haerpfner, 1994).

mentalno razumevanje demokracije je notranje povezano z instrumentalnim sprejemanjem demokracije.

Podatki kažejo, da sta instrumentalno razumevanje in sprejemanje demokracije povezani tudi z določenimi stališči glede vloge države pri regulaciji gospodarskih in družbenih procesov. Na splošno anketiranci sprejemajo temeljna načela tržne ekonomije, obenem pa se strinjajo s sorazmerno močno regulativno vlogo države. Primerjava podatkov iz leta 1989 in 1991 je pokazala, da je v tem času pomembno narasel delež anketirancev, ki se zavzemajo za močno vlogo države pri zagotavljanju socialne blaginje. Mednarodne primerjave kažejo, da so stališča slovenskih anketirancev glede vloge države v temelju podobna stališčem anketirancev iz večine drugih postsocialističnih držav, vendar pa so slovenski anketiranci še bolj kot drugi pripravljeni podpreti dejavno vlogo države pri zmanjševanju razlik v dohodkih in zagotavljanju polne zaposlenosti (glej Rus, 1992: 51–55).

Kot je že bilo nakazano, temelji večinsko sprejemanje nove politične ureditve na prepričanju, da je demokracija vsaj obetaven, če že ne najboljši način za povečanje posameznikove in javne blaginje.⁸ To pa pomeni, da je prihodnje opredeljevanje za demokratični sistem močno odvisno od uspešnosti tega sistema pri zagotavljanju te pričakovane blaginje. Iz tega lahko sledi, da demokracijo lahko nadomesti kak učinkovitejši sistem, če sama tega ne bo zmožna zagotoviti. V času, ko kaže, da demokracija v tem smislu veliko obeta, je ta možnost seveda videti oddaljena. Da pa ni povsem hipotetična, kaže porazdelitev odgovorov pri trditvi, da lahko majhno število odločnih voditeljev več prispeva k skupni blaginji kot mnogo neodločnih demokratov. V raziskavi SJM iz leta 1991 se je 50.9% anketirancev strinjalo s to trditvijo. V isti raziskavi se je 64.7% anketirancev strinjalo s trditvijo, da ni pomembno, kdo je na oblasti, dokler »gredo stvari v redu«. Kljub tem zadnjim podatkom pa lahko rečemo, da so anketiranci na splošno izkazali visoko načelno podporo demokratičnemu političnemu sistemu. To dejstvo najbolje potrjuje podatek, da bi po raziskavi SJM iz leta 1992 80% anketirancev nasprotovalo odpravi parlamenta in političnih strank.

Obseg te splošne podpore demokraciji pa v določeni meri omejujejo podatki, ki kažejo, da tako politične stranke kot parlament uživajo nizko stopnjo zaupanja. Glede na raziskavo SJM iz leta 1994 od vseh pomembnejših družbenih institucij politične stranke uživajo najnižjo raven zaupanja, nizko raven zaupanja pa uživa tudi parlament. Na splošno so vse institucije, ki neposredno vplivajo na gospodarsko uspešnost in socialno blaginjo (podjetja, sindikati) in politično stabilnost (politične stranke, vlada), nizko glede na deleže zaupanja anketirancev, medtem ko so tiste, kjer te neposredne vpletenosti ni (sodišča, predsednik države), na vrhu po stopnji zaupanja.⁹

Te ugotovitve lahko povežemo z že omenjenimi ocenami uspešnosti delovanja gospodarskega in političnega sistema. Kot smo videli v predhodnem delu, so ocene trenutnega stanja uspešnosti novega gospodarskega in političnega sistema sorazmerno nizke. Nizko zaupanje v institucije, ki neposredno vplivajo na delova-

⁸ Ta trditev pomeni, da je bil glavni vir nezadovoljstva s starim sistemom, vsaj v Sloveniji, vse slabši gospodarski položaj in ne njegova avtoritarna politična narava. Podatki, ki od leta 1984 dalje hkrati kažejo naraščajoče nezadovoljstvo s stanjem gospodarstva in po drugi strani sorazmerno množično sprejemanje politike Zveze komunistov, potrjujejo to trditev.

⁹ Ti podatki so v grobem podobni podatkom iz Češke, Slovaške, Madžarske in Poljske (glej Rose in Haerpfner, 1994:18). Le v zvezi s cerkvijo in armado je nekaj očitnih razlik. Cerkev, ki ji v prej naštetih državah, razen v Češki, močno zaupajo, je v Sloveniji med institucijami, ki jim najmanj. Vojski se izkazuje večje zaupanje, vendar ni pri vrhu institucij z najvišjimi deleži.

nje gospodarstva in politike, je lahko posledica take ocene. Nizka stopnja zaupanja v najpomembnejše institucije novega sistema pa ne pomeni, da je sistem kot tak postavljen pod vprašaj. Zaupanje v politični sistem namreč temelji na visokih pričakovanih anketirancev glede njegove prihodnje uspešnosti in ne na njegovi sedANJI uspešnosti. Zato je mogoče, da anketiranci hkrati izražajo visoko splošno podporo novemu političnemu sistemu in nizko stopnjo zaupanja v njegove temeljne institucije.

Navedeni podatki omogočajo vsaj predhodno oceno naših prvotnih hipotez. Obstajajo močni empirični kazalci za sklep, da je novi politični in gospodarski sistem večina anketirancev v splošnem sprejela. Podatki pa obenem kažejo, da je za odnos do nove ureditve značilnih precej neskladij. Podatki ne potrjujejo predpostavke, da je bil počasen potek preobrazbe dejavnik, ki bi prispeval k oblikovanju splošne podpore novi ureditvi. Prav tako ne kažejo na to, da prisotnost sorazmerno široke načelne podpore novi politični ureditvi pomeni tudi splošno prevlado prodemokratskih stališč nad avtoritarnimi.

Da bi lahko ocenili, ali je prišlo do kakih sprememb na področju politične kulture, ni dovolj ostati na ravni splošnega opredeljevanja do nove politične ureditve, pač pa je treba natančneje analizirati, ali obstaja tudi globlja podpora demokratičnemu političnemu sistemu v smislu obstoja demokratične politične kulture.¹⁰

Na podlagi navedenih podatkov ugotavljamo, da je prevladujoče sprejemanje demokracije v Sloveniji instrumentalno. Tak tip podpore demokraciji pa nosi v sebi določen element negotovosti. Problem je zlasti v tem, da je podpora demokraciji lahko odtegnjena, če demokratičnemu sistemu ne uspe izpolniti pričakovanj. V tem primeru podporo lahko dobi kaka »funkcionalna alternativa«. Zato je umestno vprašanje, ali instrumentalno razumevanje demokracije dejansko pomeni premik od avtoritarnih k prodemokratskim stališčem. V naslednjem delu bomo poskušali obravnavati nekaj vidikov tega vprašanja.

Etnocentrizem v novih okoliščinah: vztrajnost latentne avtoritarnosti

Trditev, da je odprtost na ravni družbe in posameznika v močni povezavi s politično demokratizacijo in prehodom v tržno gospodarstvo, je bila obširno teoretično in empirično razčlenjena v okviru modernizacijskih študij (glej Sztompka, 1993: 69–78). Splošne ugotovitve teh študij vodijo v sklep, da bosta za postsocialistične družbe značilni večja strpnost do notranjih razlik (ideoloških, etničnih itd.) in vse večja odprtost do okolja. Vendar pa ne moremo z gotovostjo pričakovati, da nastanek demokratičnega političnega sistema in prehod v tržno gospodarstvo nujno spremlja krepitev stališč, ki kažejo na večjo odprtost navznoter in navzven. Kot sta poudarila Evans in Whitefeld (1993:539), je krepitev tovrstnih stališč manj verjetna zlasti v tistih postsocialističnih družbah, ki so se odcepile od večjih državnih tvorb in pričele graditi nacionalno državo. Predpostavljamo lahko, da vzpostavljanje nacionalne države lahko ne le upočasni oblikovanje »modernih« stališč, kar zadeva odnos do notranjih in zunanjih razlik, pač pa lahko spodbudi celo krepitev etnocentričnih stališč. Analiza, s katero ugotavljamo prisotnost

¹⁰ Pomen razlikovanja med tema dvema vprašanjema dobro kaže študija politične kulture v nekdanji Vzhodni Nemčiji R.J. Daltona. V raziskavi leta 1990 odkrije velike podobnosti v demokratičnih stališčih Zahodnih in Vzhodnih Nemcev (Dalton, 1994: 477), toda podrobnejše preverjanje podlage vzhodnonemških prodemokratskih stališč pokaže, da je »podpora demokratičnim načelom močno povezana s privlačnostjo Zahoda in z gospodarsko krizo NDR« (Dalton, 1994: 491).

etnocentričnih stališč, nam tako da del odgovora na vprašanje, koliko so elementi avtoritarne politične kulture prisotni v neki postsocialistični družbi.

Čeprav je bil potek demokratične preobrazbe v Sloveniji močno pod vplivom odcepljanja od Jugoslavije, bomo kljub temu predpostavili, da to ni preprečilo postopnega premika stališč od etnocentrizma k večji odprtosti. Vsaj dva razloga sta, zaradi katerih se zdi ta trditev verjetna – sorazmerno visoka stopnja etnične homogenosti slovenske družbe, kar ne daje dosti prostora za nastanek etničnih sporov, in na drugi strani relativno velika odprtost (v primerjavi z drugimi socialističnimi režimi) nekdanjega sistema za zahodne vplive. Poleg tega je bila odcepitev Slovenije od zvezne države izrecno spodbujena z željo približati se zahodnim standardom in vstopiti v zahodne oblike povezovanja. V nadaljevanju bomo poskušali ugotoviti, ali empirični podatki potrjujejo domnevo o premiku od etnocentrizma k večji odprtosti.

Javnomnenjske raziskave nedvomno kažejo, da je imela težnja po spremembi položaja Slovenije v Jugoslaviji množično podporo. Že v raziskavi SJM iz leta 1987 se je 59.1% anketirancev strinjalo s trditvijo, da morajo imeti jugoslovanske republike večjo samostojnost, in več kot polovica je menila, da bi se razvojne možnosti Slovenije zunaj Jugoslavije izboljšale. Kljub temu pa je bila ideja o radikalni ločitvi od Jugoslavije v tem času še oddaljena. V letu 1988 je le četrtnina anketirancev menila, da je to možnost treba vzeti resno. Istega leta se je 58.5% anketirancev strinjalo s trditvijo, da je za prihodnji gospodarski, politični in kulturni razvoj Slovenije najpomembnejše sodelovanje z zahodnoevropskimi državami. Razporeditev odgovorov na ta vprašanja je ostala sorazmerno stabilna tudi v naslednjih letih, le delež tistih, ki so soglašali z radikalno odcepitvijo od Jugoslavije, je ves čas naraščal. Medtem ko je v začetku leta 1990 večina anketirancev še vedno verjela, da je konfederacija najprimernejša rešitev, pa je v drugi polovici istega leta večina že bila za neodvisno državo. Hkrati so anketiranci nakazali, da niso pripravljeni plačati visoke cene za ta cilj. Večina je bila pripravljena »več delati«, 30% bi jih pristalo na znižanje dohodkov in 20% bi se jih bilo pripravljeno bojevati za neodvisnost z orožjem. Večina vprašanih je tudi pričakovala, da se bo dolgoročno odcepitev od Jugoslavije izplačala zaradi zvišanja življenjskega standarda.¹¹

Navedeni podatki kažejo, da je bila naklonjenost radikalnemu prelomu z Jugoslavijo predvsem posledica pragmatičnih in ne »ideoloških« razlogov. Iz tega bi lahko sklepali, da je pragmatizem zmanjšal pomen etnocentrizma pri ločevanju od zvezne države. Pragmatičen odnos do nekdanjega okolja bi moral tudi olajšati prilagajanje novemu okolju.

Vendar pa podatki iz raziskav ne potrjujejo takšnih predpostavk. Obdobje, v katerem je nastajala množična podpora za odcepitev od Jugoslavije, je namreč označeval tudi naraščajoči etnocentrizem. Raziskave kažejo naraščanje etnične distance do drugih jugoslovanskih narodov in do imigrantov v Sloveniji (glej Klinar, 1992: 70–76). To kaže na dejstvo, da zavzemanje za politično neodvisnost Slovenije ni temeljilo le na pragmatizmu, pač pa tudi na močnih etnocentričnih in ksenofobičnih občutkih. Z dejstvom, da neodvisnost ni bila le stvar razuma, pač pa tudi čustev, lahko tudi pojasnimo, zakaj so prizadevanja za vzpostavitev neodvisne nacionalne države naletela v Sloveniji na široko podporo.

¹¹ Le 8.6% vprašanih je menilo, da se bo pričakovani razpad Jugoslavije končal v nasilju in vojni. Po slovenski odcepitvi bi velika večina vprašanih (78.5%) ponovno podprla to odločitev, četudi bi vedela, da bi to dejanje privedlo do kratkega nasilnega konflikta in gospodarskih težav. Ta odločnost je v nasprotju s previdnim razpoloženjem pred razglasitvijo neodvisnosti. Ta sprememba razpoloženja je nedvomno posledica dejstva, da so bili stroški neodvisnosti sorazmerno nizki.

Pričakovali pa bi lahko, da so po vzpostavitvi slovenske nacionalne države v letu 1991 etnocentrična in ksenofobična stališča izgubila svojo funkcionalno vlogo in da od tedaj upadajo. Raziskave ta pričakovanja potrjujejo, vsaj kar zadeva naraščanje odprtosti do novega mednarodnega okolja. V letu 1994 je 70% anketirancev menilo, da mora Slovenija slediti zahodnoevropskemu modelu. Skoraj enak delež vprašanih (64,7%) bi tudi podprl članstvo Slovenije v Evropski uniji.

Vendar pa nekatera vprašanja, ki so zastavljena na ravni konkretnjših dilem, mečejo dvom o trdnosti in skladnosti teh stališč. Šestdeset odstotkov anketirancev se je na primer strinjalo s trditvijo, da je slovenska neodvisnost pomembnejša od možnih koristi, ki bi jih prineslo vključevanje v Evropo, in skoraj enak delež je soglašal s trditvijo, da mora Slovenija organizirati lastno obrambo, četudi bi to pomenilo dodatne stroške. Ti odgovori kažejo, da odprtost do novega okolja močno upade, ki bi lahko po mnenju anketirancev ogrozila kak vidik nacionalne neodvisnosti in njene simbole.¹² Čeprav so anketiranci z višjo izobrazbo pokazali večjo odprtost, se njihova stališča niso bistveno razlikovala od stališč drugih.

Kot pojasnilo teh neskladij v odnosu do okolja se ponujata dve razlagi. Prva temelji na predpostavki, da večina vprašanih vidi popolno suverenost kot zagotovilo za nadaljnje izboljšanje gospodarske in socialne blaginje. To je lahko razlog za neskladja v stališčih, ki zadevajo odprtost do novega mednarodnega okolja. Na splošni ravni je izražena visoka stopnja odprtosti do tega okolja, ko pa je ta odnos preizkušen na ravni neke konkretne dileme, je ta odprtost bistveno manjša. Odprtost se tako pojavlja kot neproblematična vrednota le tako dolgo, dokler prinaša nesporne koristi.

Po drugi razlagi pa bi bila neskladja v odnosu do novega okolja lahko tudi znamenje latentne ksenofobije, ki se tako ne pojavlja le v odnosu do nekdanjega okolja, pač pa tudi v odnosu do novega. Po tej razlagi sprejemanje odprtosti kot splošne vrednote na konkretni ravni ne upade le zaradi možnih negativnih posledic na nekem področju, pač pa tudi zaradi prisotnosti etnocentričnih stališč.

Naši podatki dajejo nekaj razlogov za sklepanje, ki govori v prid drugi razlagi. Skoraj 70% anketirancev se je v raziskavi SJM leta 1994 strinjalo s tem, naj bi Slovenci, če je le mogoče, kupovali slovensko blago. 65% anketirancev je menilo, da mora biti slovensko kmetijstvo zaščiteno pred tujo konkurenco – tudi za ceno višjih cen kmetijskih izdelkov. Takšna stališča niso omejena le na področje gospodarstva, pač pa prevladujejo tudi pri vprašanih, ki se tičejo medetničnih stikov. Večina anketirancev (63,7%) je menila, da mora biti človek previden in zadržan v stikih s pripadniki drugih narodov.

Ksenofobična občutja so še očitnejša v stališčih, ki zadevajo odnos do imigrantov v Sloveniji. V raziskavi iz leta 1993 se je 70,8% anketiranih v celoti ali pretežno strinjalo s trditvijo, da morajo biti ob povečevanju nezaposlenosti najprej odpuščeni imigrantski delavci. Skoraj enak delež anketiranih je tudi menil, da je treba ponovno proučiti postopke podeljevanja slovenskega državljanstva za priseljence iz drugih republik nekdanje Jugoslavije in ga nekaterim odvzeti. 43% anketirancev pa se je strinjalo s trditvijo, da bodo morali ljudje vzeti stvari v svoje roke, če država ne bo zaščitila interesov Slovencev. Najnižjo raven etnocentričnih in ksenofobičnih stališč so pokazali mlajši anketiranci in bolj izobraženi.

¹² Omenimo lahko zanimivo vzporednost med odnosom do nekdanjega in novega okolja. Po eni strani imamo močno zavzemanje za zmanjšanje vseh tistih stikov z nekdanjo zvezno državo, ki bi lahko omejili slovensko samostojnost, in na drugi strani podporo h krepitvi tistih povezav z novim mednarodnim okoljem, ki jih slovenska suverenost lahko »tolerira«.

Podatki torej kažejo, da hkrati z oblikovanjem široke podpore demokratičnemu političnemu sistemu v Sloveniji ni prišlo tudi do upadanja stališč, ki kažejo na prisotnost etnocentrizma in ksenofobije. Očitno je torej, da stališča, ki pomenijo podporo demokratičnemu sistemu, lahko obstajajo vzporedno s stališči, ki so očitno avtoritarna. Splošna podpora demokratični ureditvi tako še ne pomeni nujno odsotnosti naklonjenosti diskriminacijskim ukrepom nasproti etničnim in drugim manjšinam. Podatki prav tako kažejo, da so tovrstna stališča zelo stabilna in odporna za spremembe. Enako stopnjo etnocentrizma in ksenofobije, ki so jo pokazale raziskave v poznih osemdesetih letih, kažejo tudi novejša raziskave (glej Klinar, 1994: 44–46).

Podatki, predstavljeni v tem delu, potrjujejo ugotovitev, da je za politično kulturo v Sloveniji značilnih mnogo neskladij.¹³ Podatki niso potrdili hipoteze, da je vzporedno z vzpostavljanjem nacionalne države prišlo do upadanja nacionalističnih stališč. Hkrati je na ravni splošnih stališč bolj izražena odprtost do novega mednarodnega okolja. Podatki obenem kažejo, da ta odprtost temelji predvsem na pragmatičnih razlogih, večina anketiranih se zanjo zavzema le, če se »izplača«. Ko anketiranci zaznajo, da lahko odprtost do zunanjega okolja privede do kakih negativnih notranjih učinkov, se povrnejo k etnocentrizmu.

Sklepi: politična kultura in politična stabilnost

Kot že rečeno, nam podatki, ki so na voljo, ne omogočajo povsem sistematičnega preverjanja naših uvodnih hipotez, pač pa lahko damo le oceno njihove empirične pomembnosti. Kljub vsemu lahko rečemo, da podatki nakazujejo določene spremembe političnih stališč in nam s tem omogočajo narediti nekaj sklepov o vlogi teh spremenjenih stališč pri utrjevanju novega političnega in gospodarskega sistema.

Na splošno podatki kažejo, da preobrazbe političnega in gospodarskega sistema v Sloveniji ni spremljal niti razpad vrednot niti vrnitev tradicionalnih vrednot, kar bi potrjevalo tezo o »civilizacijski nekompetenci«. Nasprotno, večina prebivalstva se ni le prilagodila spremembam sistema, pač pa jih tudi dejavno podprla. To je deloma posledica dejstva, da je počasen ritem sprememb dal dosti časa za utrjevanje prodemokratičnih stališč. Z drugimi besedami, sprememba političnih stališč je bila postopna in s tem mnogo bolj zaznamovana s kontinuiteto kot pa z radikalnim prelomom. Če ostajamo na ravni izkazovanja eksplicitne podpore demokratičnim institucijam (in prav tako novim gospodarskim institucijam), lahko rečemo, da je sprememba političnih stališč precej prispevala k utrditvi nove ureditve.

Vendar pa naša analiza kaže, da moramo te ugotovitve v mnogih vidikih omejiti. Najpomembnejša omejitev je dejstvo, da ni bila potrjena naša hipoteza, da v Sloveniji obstaja brezpogojna podpora novi politični ureditvi. Kot smo videli v tretjem delu, je podpora novi politični ureditvi instrumentalna. Večina anketirancev demokracijo visoko vrednoti zato, ker jo vidi kot najboljši način za zagotavljanje gospodarske in socialne blaginje. Če je razlika med vrednotami in interesi v tem, da prve omogočajo, da ljudje razlikujejo »dobro« ravnanje od »slabega«

¹³ To ne pomeni, da je to neskladje značilno le za slovensko politično kulturo. Predpostavljamo lahko, da obstaja ne le v drugih postsocialističnih družbah, pač pa tudi v etabliranih demokracijah. Prav tako ni nujno, da ima škodljive učinke za stabilnost demokratične politične ureditve.

in druge, da razlikujejo med »koristnim« in »nekoristnim« (glej Smelser, 1994: 155), naša analiza kaže, da je v Sloveniji med obema vidikoma visoka skladnost. Nova politična ureditev je razumljena kot nekaj dobrega zato, ker je videti kot nekaj vsaj potencialno koristnega. Ali, povedano drugače, podpora demokratični ureditvi je mnogo bolj stvar »racionalne izbire« kot pa »moralne izbire«. Poglavitna nevarnost tega tipa podpore demokraciji je, da lahko v določenih okoliščinah privede do destabilizacije političnega sistema. V naravi takšne pogojne podpore političnemu sistemu je, da je lahko odtegnjena, ko večina meni, da sistem ni več dovolj učinkovit pri izpolnjevanju njenih pričakovanj.

Instrumentalno razumevanje demokracije je povezano s posebnim pojmovanjem funkcije demokracije. Anketiranci tako dajejo političnemu sistemu široke pristojnosti pri regulaciji gospodarstva, posebno pri vprašanih zaposlovanja, razlik med odhodki. Anketiranci so očitno naklonjeni sistemu, ki mu je že bilo dano posrečeno ime »politični kapitalizem« (Offe, 1990: 284), tj. kapitalizem z močno vlogo države. Demokratični sistem tako veže pričakovanja, ki lahko presegajo njegove zmožnosti. »Nove demokracije morajo zato biti uspešne – predvsem na gospodarskem in političnem področju«, da ohranijo množično podporo (Lipset, 1994: 17). Ostaja pa vprašanje, ali razpolagajo s sredstvi, ki so potrebna za doseganje takšne uspešnosti.

Druga omejitev trditve, da je sprememba političnih stališč pomembno prispevala k utrjevanju novega političnega sistema v Sloveniji, se nanaša na neskladja v teh stališčih. To neskladje nakazuje že naklonjenost »političnemu kapitalizmu«. Ta naklonjenost pomeni hkratno podporo tržnemu gospodarstvu in državnemu intervencionizmu. Anketiranci ne vidijo neskladja med širokimi pooblastili države na področju gospodarstva in načeli trga. Močna regulativna vloga države je močno zaželena, dokler pomeni zagotovilo za blaginjo in visoko raven socialne pravičnosti.¹⁴ Vendar pa teh dveh ciljev – gospodarske blaginje in spoštovanja načel socialne pravičnosti – ni lahko uskladiti, zlasti ne v manj bogatih družbah.

Še ena omejitev je, in sicer ta, da sprememb stališč, ki zadevajo splošno podporo demokraciji, ne spremljajo spremembe drugih politično pomembnih stališč, ki zadevajo širšo raven politične kulture. Analiza stališč s področja medetničnih odnosov je pokazala veliko vztrajnost etnocentričnih in ksenofobičnih občutij v Sloveniji. Trdnost teh stališč je v očitnem nasprotju z visoko stopnjo spremenljivosti stališč, ki zadevajo splošno podporo novemu političnemu sistemu. Naša analiza torej ni potrdila predpostavke, da je splošna podpora demokratičnemu sistemu povezana z naraščanjem odprtosti do mednarodnega okolja. Zato se ni mogoče izogniti vprašanju, ali vztrajna prisotnost teh stališč ne zmanjšuje pomena splošne podpore demokraciji ali celo pomeni dolgoročno nevarnost za destabilizacijo političnega sistema. Gre za možnost, da bi zaradi prisotnosti avtoritarnih vrednot, ki so podlaga etnocentričnih in ksenofobičnih stališč, dobile podporo avtoritarne politične rešitve, če bi bile demokratične oblike zaznane kot neučinkovite.

Kot sklepno ugotovitev lahko navedemo, da sta v Sloveniji dva poglavitna dejavnika, ki lahko ogrozita stabilnost demokratičnega sistema – pogojevano spre-

¹⁴ Analize N. Toša kažejo, da velja ugotovitev o neskladnosti tudi za druga področja: »Današnji Slovenec ustvarja protislovni vtis. Sprejema spremembe sistema, hkrati pa kritično ocenjuje posledice, ki so jih spremembe povzročile v njegovem življenju. Osvobaja se iluzij, ki se jih je v preteklosti nekritično oprijemal. Ob spoznanju o zgubljenih desetletjih se mu poraja razočaranje, vendar pa se mu hkrati poraja nov optimizem. Nekaj manihejskega je v soobstoju vrednot in ciljev, kot so usmerjenost v Evropo in etnocentrizem, tržna naravnost in egalitarizem, politični pluralizem in svojevrsna idolatrija, individualizem in sprejemanje tržne ekonomije ter hkrati visoko vrednotenje socialne varnosti itd.« (Toša, 1994: 214-215).

jemanje demokracije in neskladnost političnih stališč. Kot je že bilo rečeno, pogojno (instrumentalno) sprejemanje demokracije lahko tej odtegne politično podporo ravno takrat, ko bi potrebovala močno »moralno« podpora. Prisotnost latentnega avtoritarizma pa lahko pomeni podlago za podporo nedemokracijskim rešitvam.

Vendar pa bi bilo kljub navedenemu napačno trditi, da bo zaradi tega prej ali slej res prišlo do destabilizacije demokratičnega političnega sistema ali celo do restavracije starega režima.¹⁵ Naša analiza ne daje nobenih dokazov za trditev, da je visoka stopnja skladnosti med politično kulturo in političnim sistemom nujno pogoj, da se demokratični politični sistem utrdi. Očitno je, da obstoj in delovanje demokratičnega političnega sistema nista neposredno odvisna od stanja politične kulture v širšem smislu in da poudarjanje kulturnega determinizma, ki je značilno za večino študij politične kulture, ni upravičeno. Z drugimi besedami, vpliv politične kulture na utrjevanje demokratičnega političnega sistema je dan z mnogimi kontekstualnimi dejavniki, ki so zunaj dosega empiričnih raziskav politične kulture, ki so na voljo.

LITERATURA

- ADAM, F (1989): »Deformirana modernizacija – (realni) socializem med tradicijo in modernostjo«, *Družboslovne razprave*, 7, pp. 19–30.
- ASH, T. G. (1990): *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Granata Books, Cambridge.
- BERNIK, I. (1992): *Dominacija in konsenz v socialistični družbi*. Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana.
- BERNIK, I. (1994): »Der Übergang von der heroischen in die prozaische Etappe: Slowenien«, in Pradetto, A. (ed.): *Die Rekonstruktion Ostmittel-Europas*. Westdeutscher Verlag, Opladen, pp. 121–142.
- BRUSZT, L. (1990): »Hungary's Negotiated Revolution«, *Social Research* 57, 2, pp. 365–387.
- DAHRENDORF, R. (1990): *Reflections on the Revolution in Europe*. Chatto & Windus, London.
- DALTON, R. J. (1994): »Communists and Democrats: Democratic Attitudes in the Two Germanies«, *British Journal of Political Science* 24, 4, pp. 469–493.
- EVANS, G. and Whitefield, S. (1993): »Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe«, *British Journal of Political Science* 23, 4, pp. 521–548.
- KITSCHELT, H. (1993): »Class Structure and Social Democratic Party Strategy«, *British Journal of Political Science* 23, 3, pp. 299–337.
- KLINAR, P. (1992): »O mednacionalnih odnosih v Sloveniji«, in Toš, N. (ur.): *Slovenski izziv*. FDV-IDV, Ljubljana, pp. 69–83.
- KLINAR, P. (1994): »O nacionalni identiteti in etnonacionalizmi«, in Toš, N. (ur.): *Slovenski izziv II*. FDV-IDV, Ljubljana, pp. 31–51.
- KOLARSKA-BOBINSKA, L. (1990): »Civil Society and Social Anomy in Poland«, *Acta Sociologica* 33, 4, pp. 277–288.
- LUKŠIČ, I. (1992): »Politična kultura – izvor pojma, njegova vsebina in aplikacija na Slovenijo«, in Stanič, J. and Macura D. (eds.): *Demokracija in politična kultura*. Enajsta univerza, Ljubljana, pp. 13–26.
- LINZ, J.J. (1990): »Transitions to Democracy«, *The Washington Quarterly*, 13, 1990 (Summer), pp. 143–164.
- LIPSET S. M. (1994): »The Social Requisites of Democracy Revisited«, *American Sociological Review*, 59, 1, pp. 1–22.
- MEYER G. (1993): »Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch«, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 10, pp. 3–13.
- OFFE, C. (1991): »Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa«, *Merkur*, pp. 279–292.
- ROSE, R. and Haerper, C. (1994): »Mass Response to Transformation in Post-Communist Societies«, *Europe-Asia Studies*, 46, 1, pp. 3–28.
- RUS, V. (1992): »Lastninski in blaginjski sindrom pri Slovencih«, in Toš, N. (ur.): *Slovenski izziv*. FDV-IDV, Ljubljana, pp. 47–67.

¹⁵ Zelo malo verjetno je, da bi novi avtoritarizem, če bi postal očiten zaradi gospodarske in socialne neučinkovitosti demokratične ureditve, vseboval željo po ponovni vzpostavitvi starega sistema. Novemu sistemu bi bila odtegnjena podpora le zaradi njegove nezmožnosti, da zagotovi pričakovane gospodarske in socialne rezultate.

- SMELSER, N.J. (1994): *Sociology*. Oxford, Blackwell.
- STREET, J. (1993): »Review Article: Political Culture – from Civic Culture to Mass Culture«, *British Journal of Political Science* 24, 1, pp. 95–114.
- SZTOMPKA, P. (1993): »Civilisational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies«, *Zeitschrift für Soziologie*, 22, 2, pp. 85–95.
- SZTOMPKA, P. (1993): *The Sociology of Social Change*. Oxford, Blackwell.
- TOŠ, N. (1994): *Slowenien zwischen Westeuropa und Balkan*; in Papalekas J.C.(ed.): *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa*. Südosteuropa-Gesellschaft, München, pp. 201–220.
- VAINSHTEIN, G. (1994): »Totalitarian Public Consciousness in Post-Totalitarian Society: The Russian Case in The General Context of Post-Communist Development«, *Communist and Post-Communist Studies*, 27, 3, pp. 247–259.
- ZIEMER, K. (1993): »Polish Political Science and the Transformation From Communism«, *European Journal of Political Research*, 25, 4, pp. 483–498.
- ŽUPANOV, J. (1970): »Industrializam i egalitarizam«, *Sociologija*, 12, 1, pp. 5–45.